

Інтелектуальна історія

94:323.17-048.28](477.54/.62):321.61(470+571)«176/179»

Володимир Склокін

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА У СИМВОЛІЧНІЙ ГЕОГРАФІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (60–90-ті роки XVIII століття)

Ця стаття зосереджується на змінах у представленні Слобідських полків та їхніх мешканців у символічній географії Російської імперії у 60–90-х роках XVIII ст., тобто у період, коли цей регіон втратив свій автономний статус (1765) і відбувалась його інтенсивна інтеграція до політичного, соціального і культурного простору імперії. Мій аналіз демонструє, що в останній третині XVIII ст. панівним був погляд на Слобідську Україну як на складову європейської, тобто цивілізованої, частини Російської імперії. Водночас Слобідську Україну уявляли як частину ширшого простору – Малоросії, або України, асоціювали з прикордонням і вольністю, але також з плодючим чорноземом та винокурінням, а столичне місто регіону – Харків вважали важливим освітнім центром. У 80–90-х роках XVIII ст., коли імперія успішно підкорює причорноморські степи і Крим, робляться перші кроки у напрямку вписування Слобідської України до простору Південної Росії, який починає у цей час наповнюватись новим історичним та культурним змістом.

Ключові слова: Слобідська Україна, Російська імперія, Південна Росія, символічна географія.

Дослідження динаміки стосунків між центром і периферіями в імперському контексті вимагає особливої уваги до способів їх символічної репрезентації¹. Це особливо важливо для аналізу періодів радикальних змін у цих стосунках, як-от у добу централізаторських просвітницьких реформ імператриці Катерини II в Російській імперії (1762–1796). Ця стаття зосереджується на змінах у представленні Слобідських полків та їхніх мешканців

¹ Ця стаття є зміненою та уточненою версією розділу «Слобідська Україна у символічній географії Російської імперії» з моєї монографії «Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство» (Львів: Видавництво УКУ, 2019).

у символічній географії Російської імперії у 60–90-х роках XVIII ст., тобто у період, коли цей регіон втратив свій автономний статус (1765) та відбувалась його інтенсивна інтеграція до політичного, соціального і культурного простору імперії. Аналіз цієї проблеми дозволить краще реконструювати той контекст, у якому приймалось рішення про скасування слобідської автономії і здійснювались інтеграційні перетворення у наступні десятиріччя.

Динаміка образу Слобідської України у символічній географії імперської Росії практично не привертала уваги дослідників. Винятком є нещодавні праці Володимира Кравченка і Володимира Маслійчука². Для нашої теми особливо важливою є піонерська монографія Володимира Кравченка «Харьков/Харків: столиця Пограничья», у який він досліджує обставини виникнення ідеї регіону Слобідської України та її трансформацію від середини XVII до початку XXI ст. Ця стаття пропонує більш збалансований аналіз змін останньої третини XVIII ст., наголошуючи на домінуванні в образі регіону у цей період малоросійського та українського маркерів і вказуючи на амбівалентність його прив'язки до «Южной Росії».

На момент скасування автономії у 1765 р. Слобідські полки перебували у складі Російської імперії вже близько 100 років: у кінці XVII ст. вони вперше з'являються на картах імперії, а у 1730-х роках імперська влада проводить перший детальний перепис місцевого населення. Незважаючи на це, у другій половині 60-х – 70-х роках XVIII ст. новоутворена Слобідсько-Українська губернія залишалась радше білою плямою для імперського центру, а в уяві петербурзького уряду й освіченої публіки найчастіше зливалась із сусідньою Гетьманщиною³. Втім, подібною була ситуація і з багатьма іншими регіонами. Як зазначає Віллард Сандерленд, російські володарі та еліта лише у XVIII ст. набувають модерного розуміння території держави як певного простору і ресурсу, що його треба вивчати, контролю-

² Володимир Кравченко. «Росія», «Малоросія», «Україна» в російській історіографії другої половини XVIII — 20-х років XIX ст. // *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*, т. 5. Харків 1995, с. 3–16; В. Кравченко. *Харьков/Харків: столиця Пограничья*. Вильнюс 2010; Володимир Маслійчук. Харків як патріархальне село: кілька роздумів про образ міста // його ж. *Провінція на перехресті культур: дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст.* Харків 2007, с. 340–359.

³ Слобідсько-Українська губернія, яка включала територію усіх п'яти Слобідських полків, існувала у 1765–1779 рр. У ході загальноімперської губернської реформи у 1780 р. ця губернія з певними територіальними змінами була трансформована у Харківське намісництво, яке проіснувало до 1796 р. У 1797 р. Павло I відновив Слобідсько-Українську губернію, яка 1835 р. була перейменована на Харківську. Про те, як Слобідська Україна поступово з'являлась на географічних і ментальних мапах Московської держави/Російської імперії у другій половині XVII – першій половині XVIII ст., див.: В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 21–71.

вати та ефективно використовувати⁴. Нова територіальна свідомість почала формуватись у період правління Петра I; однак Катерина II, прийшовши до влади у 1762 р., та петербурзька бюрократія, яка прагнула глибинної трансформації імперії, відчували брак підставової інформації про суспільство – об'єкт майбутньої реформи. Відповідно, правління Катерини II стало добою розквіту географії та статистики⁵: численні мапи та атласи, статистичні й географічні описи імперії, Слобідської України та інших регіонів були створені у цей час на замовлення уряду, Академії наук та вчених товариств.

Іншою важливою формою інтелектуального освоєння імперії стали подорожі петербурзьких науковців і самої імператриці. Знання і влада тісно поєднались у цих ініціативах, адже розширення знань про регіон давало підставу не лише для реформ, але й для зміцнення імперського контролю над тою чи іншою територією⁶.

* * *

Складнощі, пов'язані з формуванням образу Слобідської України у символічному просторі імперії у перше десятиріччя після скасування автономії, добре демонструє «Географічний методичний опис Російської імперії» (1776) професора Московського університету Харитона Чеботарьова⁷. Описуючи загальну структуру Російської імперії, автор зазначає, що вона складається з 22 губерній і семи основних частин або ж регіонів: Великої Росії, Малої Росії (або Малоросії), Білої Росії, Казанського, Астраханського та Сибірського царств, а також «новозавоеванных от Швеции в нынѣшнем XVIII вѣкѣ земель». Згідно з цією класифікацією, що відображала не стільки адміністративно визначені регіони, скільки уявлення освіченої

⁴ Willard Sunderland. *Imperial Space: Territorial Thought and Practice in the Eighteenth Century // Russian Empire: Space, People, Power, 1700–1930* / ред. Jane Burbank, Mark von Hagen, Anatoly Remnev. Bloomington – Indianapolis 2007, с. 33–66.

⁵ Про розвиток географії в Російській імперії XVIII ст. див.: W. Sunderland. *Imperial Space*, с. 33–66. У добу Просвітництва статистику розуміли широко – як «науку про природний і політичний стан держави». Детальніше про роль статистики у період правління Катерини II див. зокрема: Георг Шуппенер. *Статистический материал в путевых заметках и других сочинениях о России конца XVIII в.* // «Вводя нравы и обычаи Европейские в Европейском народе»: к проблеме адаптации западных идей и практик в Российской империи / ред. А. В. Доронин. Москва 2008, с. 138–151.

⁶ Прикладом тут може бути використання статистичних переписів і ревізій для контролю над рухом населення, збиранням податків і проведенням рекрутських наборів.

⁷ Харитон Чеботарев. *Географическое методическое описание Российской империи с надлежащим введением к основательному познанию земного шара и Европы вообще, для наставления обучающегося при Императорском Московском Университете юношества из лучших новейших и достоверных писателей.* Москва 1776.

еліти імперського центру про символічну географію імперського простору, Слобідсько-Українська губернія разом з Київською, Малоросійською, Новоросійською і Белгородською губерніями була зарахована до Малоросії⁸. Водночас автор поділив усі губернії на західні, східні, південні, північні та губернії «середньої смуги». Колишні Слобідські полки разом з іншими губерніями Малоросії, а також з Астраханською, Воронежською та утвореною у 1775 р. Азовською губернією опинились у складі південних губерній. Втім, на відміну від авторів географічних посібників 80–90-х років XVIII ст., підхід Чеботарьова був радше формальним – він потрактував Московську губернію «яко из всѣх знатнѣйшую... за средину всей Россіи», а решту губерній розподілив на західні, східні, південні та північні залежно від їх розташування щодо Московської⁹.

У короткому нарисі, присвяченому Слобідсько-Українській губернії, зазначається, що вона разом із Запоріжжям пов'язана з Малоросією, а початок регіону було покладено у середині XVII ст., коли перші малоросійські козаки після війни з Польщею переселились на пустинні землі Белгородського повіту і до кримського степу¹⁰. Термін «Україна» Чеботарьов розшифровує як «погранична земля» і зазначає, що раніше так називалась і сама Малоросія (тобто Гетьманщина)¹¹.

Поза цими загальними історичними відомостями, що містилися і в більшості інших статистичних описів та в подорожніх щоденниках, автор

⁸ Х. Чеботарев. *Географическое методическое описание Российской империи*, с. 124–126.

⁹ Там само, с. 127.

¹⁰ Там само, с. 387–389.

¹¹ Там само, с. 400. Важливо підкреслити, що в останній третині XVIII ст. розрізнення між Малоросією (Гетьманщиною) і Україною (Слобідсько-Українською губернією / Харківським намісництвом), яке у цьому значенні ще майже не функціонувало поза козацькими автономіями, активно використовувало населення обох регіонів. Як приклад можна навести часто цитований лист Григорія Сковороди до Михайла Ковалинського від 26 вересня 1790 р., в якому він називає Малоросією своєю матінкою, а Україну – тіткою: Григорій Сковорода. *Повна академічна збірка творів*. Харків – Едмонтон – Торонто 2011, с. 1183. Варто пригадати, що Сковорода народився у Гетьманщині, а останні 30 років свого життя провів на Слобожанщині. Своєю чергою, вихідець зі Слобідської України і вихованець Харківського колегіуму Михайло Ковалинський у біографії Григорія Сковороди, написаній у 1794 р., також вживав термін «Малая Россія» на позначення Гетьманщини, а «Україна» – на позначення Слобідсько-Української губернії / Харківського намісництва: Михайло Ковалинський. *Жизнь Григорія Сковороды // Г. Сковорода. Повна академічна збірка творів*, с. 1344, 1364–1365. Подібним чином, інший вихідець зі слобідської старшинської родини, випускник Ляйпцизького університету і співробітник петербурзької Колегії іноземних справ Михайло Цебриков у своїх щоденникових записках за 1785 р. робив розрізнення між Малоросією (тобто Гетьманщиною) і Україною (у той час – Харківським намісництвом): *От Лейтцига до Очакова: Дневниковые записки Р. М. Цебрикова* / ред. С. Козлов. Санкт-Петербург 2009, с. 82.

детальніше зупиняється лише на двох містах: Харкові й Острогозьку. Зазначаючи, що Харків – «город изрядный», Чеботарьов згадує лише чинник освіти – наявність у місті колегіуму¹², де вивчають філософію, богослов'я, риторику, грецьку і латинську мови, а також гімназії¹³, яка залежала від губернії і в якій вивчали різні європейські мови та «другие полезные знания»¹⁴. А в описі Острогозька зазначається лише, що місто заснували козаки з Речі Посполитої, та згадується німецька колонія «Рибенсдорф», заснована в 1768 р. у слободі Рибній неподалік від міста¹⁵. Інші слобідсько-українські провінційні міста і комісарські містечка лише перераховуються, причому автор зазначає, що більшість цих містечок не були позначені ані в Російському й Академічному атласах, ані на ландкартах¹⁶.

Малоросійський маркер підсилювався також адміністративною прив'язкою, адже у другій половині 70-х – на початку 80-х років XVIII ст. слобідські губернатори формально підпорядковувались Малоросійському генерал-губернатору Петру Рум'янцеву. Сама Катерина II розглядала українські козацькі автономії та їх інтеграцію до імперії як єдину проблему, про що свідчать і схвалені нею законодавчі акти, і її листування у цій справі зі слобідськими та малоросійськими губернаторами, а також з радниками¹⁷. Водночас, у документах, що стосуються Слобідської України, імператриця вживала лише офіційні адміністративні назви регіону («Слобідські полки»),

¹² У термінології автора – семінарії. Про Харківський колегіум див.: Людмила Посохова. *На перехресті культур, традицій, епох: православні колегіуми України наприкінці XVII – на початку XIX ст.* Харків 2011.

¹³ Йшлося про так звані Додаткові класи при Колегіумі, засновані у 1768 р. Див. про них: В. Маслійчук. «Новоприбавочные классы»: спроба світського навчального закладу у Харкові 1765–1775 рр. // *Київська академія*, вип. 11. Київ 2013, с. 137–153; В. Маслійчук. Від «додаткових класів» до «народного училища». Світський освітній заклад у Харкові 1775–1789 рр. // *Київська академія*, вип. 13. Київ 2016, с. 228–247. На схильність до освіти і науки як на важливий маркер місцевих малоросіян і на особливу розвиненість освіти у Харкові вказували й тексти, створені в регіоні. Так, генерал-губернатор Харківського і Воронезького намісництв, вихідець із внутрішніх російських губерній Василь Чертков у своїх пропозиціях реформ у регіоні, скерованих до імператриці наприкінці 1784 р., писав, зокрема, про «особливую склонность к словесным наукам... нации сей [слобідських малоросіян. – В. С.]» і про «нарочистое количество учащихся» в «училищах Харьковских... коих ежегодное число простирается до 500 учеников»: Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА), ф. 16, оп. 1, спр. 1000, арк. 110, 112 зв.

¹⁴ Х. Чеботарев. *Географическое методическое описание Российской империи*, с. 389.

¹⁵ Там само, с. 390.

¹⁶ Там само, с. 390–392.

¹⁷ Один із багатьох прикладів – лист Катерини II слобідському губернатору Євдокиму Щербініну від квітня 1766 р., в якому вона узалежнює вирішення проблеми контролю за вільним рухом населення у Слобідсько-Українській губернії від успішного розв'язання цієї ж проблеми в сусідній Гетьманщині: РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 939, арк. 23.

Слобідсько-Українська губернія, Харківське намісництво), а щодо місцевого населення вживала етнонім «черкаси», рідше – «малоросіяни»¹⁸.

Важливу роль у конструюванні образу регіону в символічній географії імперії відіграли дослідницькі подорожі членів Петербурзької академії наук, особливо інтенсивні у період правління Катерини II¹⁹. Подорожні нотатки цих вчених свідчать про прагнення уникати суб'єктивізму, зосереджуватись на фактах і активно використовувати різноманітну статистичну інформацію. У їхніх працях ще не було ідеалізації селянства, яка з'явилася пізніше, в добу романтизму. Водночас, у звітах академіків про подорожі Слобідською Україною майже немає елементів дискурсу орієнталізму, виразно присутнього в описах низки інших регіонів імперії. Слобідська Україна сприймалась як доволі цивілізований регіон; тому петербурзькі вчені найчастіше просто фіксували певні культурні відмінності, а якщо вже вдавались до порівнянь з великоросіянами, то такі порівняння здебільшого демонстрували культурну заванзованість саме слобідських малоросіян.

Наприклад, академік Петербурзької академії Самуель Готліб Гмелін, який у 1768 р. подорожував від Санкт-Петербурга до Астрахані через Острогозьку провінцію Слобідсько-Української губернії, ідентифікує цей регіон як Україну або Малоросію, а мешканців називає українцями або малоросіянами²⁰. Подаючи відомості про походження Острогозька, отримані від місцевого населення, він згадує козаків, яких цар Олексій Михайлович

¹⁸ Див., напр., інструкцію Катерини II слобідському губернатору від 6 липня 1765 р. та її маніфест «Про учреждение в Слободских полках приличнаго гражданскаго устройства» від 28 липня 1765 р.: Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ), т. 17. СПб 1830, № 12430, с. 181–189; № 12440, с. 194–195. Етнонім «черкаси» використовували московські урядовці щодо православних вихідців зі східних воеводств Речі Посполитої ще з першої половини XVII ст. В останні десятиріччя XVIII ст. його продовжував активно використовувати імперський уряд у Петербурзі і слобідська губернська влада для окреслення місцевого українського населення і для відокремлення цієї групи як від місцевих великоросіян, так і від українців із сусідньої Гетьманщини, що їх найчастіше окреслювали як «малоросіян»: В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 39–47. Водночас етнонім «малоросіяни» та його похідні вживаються в слобідській діловодній документації цього періоду. Про тривкість «малоросійської» термінології в адміністративних практиках Слобідської України останньої третини XVIII ст. див.: В. Склокін. «Малоросійські» і «великоросійські» землі в Слобідській Україні останньої третини XVIII ст. // *Збірник Харківського історико-філологічного товариства*, вип. 12. Харків 2006, с. 33–42.

¹⁹ Про дослідницькі експедиції Академії наук катерининського часу див. зокрема: David Moon. The Russian Academy of Sciences Expeditions to the Steppes in the Late Eighteenth Century // *The Slavonic and East European Review* 1/2 (2010) 204–236; Yuri Slezkine. Naturalists versus Nations: Eighteenth Century Russian Scholars Confront Ethnic Diversity // *Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples* / ред. Daniel Brower, Edward Lazzarini. Bloomington 1997, с. 27–57.

²⁰ Самуель Гмелін. *Путешествие по России для изследования трех царств естества в 1768, 1769, 1770 и 1771 гг.*, т. 1. СПб 1771, с. 130–131.

закликав для захисту регіону від татар у XVII ст., конфлікти між малоросіянами і великоросіянами, через які останні були виведені з міста, а також про останні реформи Катерини II. Щодо культурних відмінностей між малоросіянами і великоросіянами вчений зазначає, що у перших чистіше у хатах та витонченіша їжа, але вони більше п'ють²¹. Останнє було пов'язано з вільним винокурінням, яке для Імеліна і багатьох інших тогочасних спостерігачів виступає одним із головних маркерів регіону: «Невѣроятно, сколь много здѣсь ежегодно курят вина. За один год отпущено его было в Великую Россію 200000 ведер»²². Інший ключовий маркер, пов'язаний з господарською сферою, – плодючі слобідські землі: «О плодородіи Украйны не токмо в Россіи, но и в других землях довольно вѣдают»²³.

Маркування Слобідської України як частини ширшого культурного простору Малоросії присутнє і в іншого петербурзького вченого – біолога і географа Василя Зуєва, який у 1781–1782 рр. здійснив дослідницьку подорож із Санкт-Петербурга до Херсона. Вийшовши 21 серпня 1781 р. з Белгорода у напрямку Харкова, Зуєв чітко зафіксував культурний кордон між новоутвореним Харківським намісництвом і сусідніми Воронежським і Курським, детально описавши прибуття до першої «малоросійской слободы» Липці, населеної військовими обивателями²⁴, які вийшли «в прежнія времена из Польши во время папскаго на Греческую церков гоненія...»²⁵. На думку вченого, місцеві військові обивателі «от Малороссіян ничѣм не отличны»²⁶. Натомість культурна дистанція з великоросіянами підкреслювалась і наголошувалась: «Народ как нарѣчіем, одѣяніем, так и поступками от русских совсем отмѣнен»²⁷.

Малоросійський маркер присутній і в подорожніх нотатках ще одного учасника академічних експедицій Петербурзької академії наук – Йогана Гільденштадта, який у 1774 р. проїжджав через південну частину Слобідсько-Української губернії. Остання для нього – це частина Малоросії,

²¹ Там само, с. 142.

²² Там само, с. 137.

²³ Там само, с. 130.

²⁴ Разом із скасуванням Слобідських козацьких полків у 1765 р. слобідські козаки-компанійці і підпомічники були перейменовані на військових обивателів. В останні десятиріччя XVIII ст. військові обивателі становили понад 60% населення регіону. Детальніше про них див.: В. Склокін. Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства: Дис. ... канд. істор. наук. Харків 2009.

²⁵ Василий Зуев. *Путешественныя записки Василья Зуева от Санкт-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году*. СПб 1787, с. 184.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само, с. 185.

а малоросійські слободи він чітко відрізняє від однодворських, заселених великоросіянами. Однією з головних особливостей регіону є для нього наявність вільного винокуріння, яке Гільденштадт аналізує з різних сторін, зокрема з технічної – подаючи детальний опис конструкції винокурного заводу²⁸. Однак його висновок про вплив винокуріння на місцеве суспільство радше негативний. Досить показовим тут є коментар Гільденштадта про слободу Маяки Ізюмської провінції: «Здѣсь, как и во всей Малороссии, на винокурение идет огромное количество зернового хлѣба, что поднимает цѣну на хлѣб и вызывает пьянство»²⁹.

Наявність вільного винокуріння ставала негативним маркером, який визначав образ місцевого населення і в уявленні інших спостерігачів. Наприклад, автор детальних відповідей на запитання анкети Вільного економічного товариства для заохочення в Росії землеробства і домобудівництва щодо господарчого розвитку Слобідсько-Української губернії неодноразово підкреслює схильність місцевих українців до «вина и праздности», а також їхню ледачість і впертість, які він пов'язує не лише з наявністю вільного винокуріння, але й загалом з їхньою схильністю до свободи³⁰. Як зазначає автор, «нравом здѣшніе жители простосердечны, тихи, понятны, но непорворны, к побожности склонны, а при том всегдашніе вольности искатели, по чему и трудолюбивыми их называть не возможно»³¹.

В образі Слобідської України у цей період залишалась присутньою і Польща – не лише завдяки пам'яті про початковий етап історії цього регіону, але й через порівняння слобідського населення з поляками. Як зазначає автор відповідей на анкету Вільного економічного товариства, «во нравах сей провинции жители больше сходствуют к Польскому народу, но отмѣнны

²⁸ Путешествие академика Гильденштедта по Слободской Украине. Харьков 1892, с. 71–72.

²⁹ Там само, с. 36.

³⁰ Труды Вольнаго Экономическаго общества к поощренію в Россіи земледѣлія и домостроительства 1768 года, ч. 8. СПб 1768, с. 97–99. У самій публікації автор, на жаль, не вказаний. Втім, у першому томі «Трудов» Товариства, в якому були подані анкети, зазначалось, що Товариство буде звертатись до губернаторів усіх губерній та до всіх «благонамѣренных граждан» з проханням відповісти на поставлені там запитання: Труды Вольнаго Экономическаго общества к поощренію в Россіи земледѣлія и домостроительства 1765 года, ч. 1. СПб 1765, с. 178. Систематичність і детальність відповідей на запитання анкети по Слобідсько-Українській губернії дозволяє припустити, що вони були підготовлені у губернській канцелярії, а остаточну версію, мабуть, редагував сам губернатор Євдоким Щербінін. Принаймні запропонований у відповідях значною мірою орієнталістський образ слобідських малоросіян у ключових аспектах збігається з їх характеристикою, представленою у листах Щербініна до Катерини II від другої половини 60-х – першої половини 70-х років XVIII ст.: РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 939, арк. 1–158; ф. 5, оп. 1, спр. 122, арк. 1–8.

³¹ Труды Вольнаго Экономическаго общества к поощренію в Россіи земледѣлія и домостроительства 1768 года, ч. 8. СПб 1768, с. 98.

в том, что они не столь трудолюбивы и прилѣжны»³², обидва народи схильні до вольності, що переростає в анархію. А характерна для слобожан побожність нібито переходила у забобонність і «невѣжество», які проявлялись у тому, що вони святкували забагато релігійних свят, «в которые никакой работы не исправляют, а в праздности и в веселости пребывают»³³.

* * *

Вісімдесяті – дев'яності роки XVIII ст. приносять деяку зміну акцентів, пов'язану з першими кроками до вписування Слобідської України в новий простір – простір «Южной Россії». Власне, Слобідські полки, принаймні географічно, з перспективи імперського центру завжди були півднем, але саме у 60–90-х роках XVIII ст. у зв'язку з формуванням нового регіону – Новоросії – і анексією Криму тема «Южной Россії» активізується і наповнюється новим змістом як в імперському інтелектуальному та літературному дискурсах, так і в адміністративних практиках.

Як уже зазначалось, Харитон Чеботарьов у своєму підручнику з географії відносив Слобідсько-Українську губернію до південних на тій підставі, що вона була розташована на південь від «центральної», Московської, губернії. Втім, ця південність Слобідської України в імперських столицях трактувалась не лише формально, але й наповнювалась цілком конкретними уявленнями про південний характер слобідського клімату і фауни. Зокрема, в історіографії добре знаним є сюжет про те, що за часів Олексія Михайловича зі слобідських полків до царського двору постачали виноград і кавуни³⁴. Перший слобідський губернатор Євдоким Щербінін, намагаючись догодити імператриці, спробував відродити цю традицію. Зокрема, у листі до Катерини II від 11 серпня 1770 р. він писав, що різними способами пробував відправити до двору імператриці місцеві спілі фрукти, втім «не мог достигнуть, чтоб спелые могли быть доставлены чрез такое разстояние». Причина полягала в тому, що нова столиця – Санкт-Петербург – була розташована від Харкова значно далі, ніж столиця часів Олексія Михайловича – Москва. Однак ці труднощі Щербініна не зупинили: він відправив до Катерини недоспілі груші в надії, що вони доспіють у дорозі, зазначивши, що «искреннее мое в том желаніе есть с той земли... в которой поставлен я надзирателем [sic!] ... принесть В[ашему]И[мператорскому] В[еличеству] рабскую услугу»³⁵. Характерно, що саме ці південні фрукти,

³² Там само, с. 130.

³³ Там само, с. 131.

³⁴ Дмитро Багалій. *Історія Слобідської України*. Харків 1993, с. 18.

³⁵ РДАДА, ф. 5, оп. 1, спр. 122, арк. 3.

на думку Щербініна, могли бути найкращим подарунком слобідської землі для імператриці.

Нова, південна прив'язка регіону знайшла своє відображення і в адміністративних змінах 1780-х років. У 1787 р. після подорожі Катерини II до Криму, в ході якої вона відвідала також і Харків, Харківське намісництво було перепідпорядковано генерал-губернатору князю Григорію Потьомкіну, який керував водночас південними Катеринославським намісництвом і Таврійською областю та був командувачем російської армії у війні з Туреччиною³⁶.

Утім, адміністративне трактування Слобідської України в цей період не було однозначним. Одним із наслідків адміністративних реформ другої половини 70-х – початку 80-х років XVIII ст. стало запровадження у 1784 р. уніфікованих дворянських мундирів, кольори яких відрізнялись для губерній північних, південних і середньої смуги. Згідно з цим указом, Харківське намісництво, разом із Чернігівським, Новгород-Сіверським, Смоленським, Полоцьким, Могилевським, Московським, Воронежським, Курським, Орловським, Калузьким, Тульським, Рязанським, Володимирським, Нижегородським, Казанським, Сибірським, Пензенським, Тамбовським, Саратовським, Уфимським, Коливанським та Іркутським намісництвами, було зараховано до губерній середньої смуги, і місцевим мундиром був «кафтан красной с свѣтлозелеными круглыми обшлагами, воротником, подбоем и камзолом и бѣлыми пуговицами»³⁷. До південних губерній, згідно з цим поділом, належали Київське, Катеринославське, Кавказьке і Таврійське намісництва. Саме цю класифікацію, відповідно до якої Слобідська Україна була трактована як один із регіонів середньої смуги імперії, повторювали підручники з географії, що побачили світ у другій половині 80-х – 90-х роках XVIII ст., зокрема «Пространное землеописание Россійскаго государства» Йогана Гакмана та «Обозрѣніе Россійскія Имперіи» Сергія Плещеева³⁸.

³⁶ З підпорядкування малоросійського генерал-губернатора графа Рум'янцева Харківське намісництво було виведене ще у 1781 р., коли воно стало центром Харківського і Воронежського генерал-губернаторства, яким керував спочатку Євдоким Щербінін (1781–1782), а потім Василь Чертков (1782–1787). Втім, зі смертю Потьомкіна у 1791 р. адміністративна прив'язка Слобідської України до Криму і Новоросії зникає.

³⁷ ПСЗ, т. 22. СПб 1830, с. 90–93. Йдеться про указ Катерини II від 9 квітня 1784 р. Володимир Кравченко, посилаючись на працю Шепелева, помилково ствердив, що згідно з цим указом Харківське намісництво було віднесено до губерній південної смуги: В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 75; Л. Е. Шепелєв. *Чиновный мир России XVIII – начала XX в.* СПб 2001, с. 199–202.

³⁸ *Пространное землеописание Россійскаго государства, изданное в пользу учащихся по Высочайшему повелѣнію Царствующія Императрицы Екатерины Вторыя.* СПб 1787, с. 205–208, 287; Сергей Плещеев. *Обозрѣніе Россійскія Имперіи в нынѣшнем ея новоустворенном*

Водночас в останній третині XVIII ст. відбувається активне інтелектуальне опрацювання поняття «Южная Россія», в ході якого воно наповнюється не лише географічним чи адміністративним, але й культурно-історичним змістом. У 1780-х роках робиться і перша локальна спроба вписати Слобідську Україну до ширшого культурно-історичного простору «Южной Россіи», автором якої став Іван Переверзев, випускник Харківського колегіуму, викладач історії та географії у харківських Додаткових класах, а згодом директор Харківського народного училища, один із найцікавіших представників слобідського Просвітництва XVIII ст. У своєму «Топографическом описаніи Харьковского Намѣстничества с историческим предувѣдомленіем о бывших в сей странѣ с древних времен перемѣнах» (1788)³⁹ він, з одного боку, використовує вже усталені український і малоросійський маркери, а з другого – включає Слобідську Україну до ширшого регіону «Южной Россіи» і навіть, випереджуючи свій час, формулює «на підставі „південноросійської” дефініції думку про етнокультурну єдність українців незалежно від їхнього місця проживання, політичної і навіть релігійної приналежності»⁴⁰.

Отже, з одного боку, Переверзев ототожнює Харківське намісництво з Україною⁴¹, а його мешканців називає переважно українцями, які розмовляють малоросійським або українським діалектом – на його думку, «удѣльным языком славенскаго племени»⁴². Водночас Україна є частиною ширшого простору – «Южной Россіи», тобто території, що збігається з Великим князівством Київським часів Київської Русі, а у 80-х роках XVIII ст., поза Харківським намісництвом, включає також Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, Катеринославське, частини Воронежського і Курського намісництв Російської імперії; «Вольнію, Подолію і Польскую Украйну» у складі Речі Посполитої, а також Галіцію і Лодомерію у складі Австрії. Переверзев

состояніи, с показаніем новоприсоединенных к Россіи от Порты Оттоманской, и от рѣчи Посполитой Польской Областей. СПб 1793, с. 5–6, 105–106.

³⁹ *Топографическое описаніе Харьковского Намѣстничества с историческим предувѣдомленіем о бывших в сей странѣ с древних времен перемѣнах, взятым к объясненію Днянній и Хронологіи из Татарской Исторіи Баядур-Хана-Абуягадзи, Россійской исторіи Князя Щербатова, Начертанія Европейской Исторіи Готтфрида Ахенвала, и Политической Историі Самуила Пуффендорфа.* Москва 1788. Далі цитується за сучасним академічним виданням: *Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.* / упор. В. О. Пірко, О. І. Гуржій. Київ 1991, с. 15–56.

⁴⁰ В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 134.

⁴¹ Важливо підкреслити, що «Україна» у даному разі охоплювала лише терени колишніх Слобідських полків, а не цілу українську етнографічну територію в нинішньому її розумінні. Для позначення останньої Переверзев використовував термін «Южная Россія».

⁴² *Описи Харківського намісництва*, с. 19, 30, 32, 37, 40.

вважає, що за часів Русі і в «Южной», і в «Съверной», або «Великой» Росії жило одне «Славно-Російское племя». Однак напад монголо-татар у середині XIII ст. спустошив частину Південної Росії (майбутні Слобідські полки), а решта опинилась під контролем спочатку татар, а потім литовців і поляків. Саме цей поділ і чотирьохсотлітнє перебування у складі інших держав (згідно з автором, найбільше – 300 років – у складі Польщі), фактично призвели до формування окремої південноросійської нації:

Сіе роковое отдѣленіе Южныя от Съверныя или Великія Россіи, преобразовало навсегда оныя жители так, что из того явилась как будто бы иноплеменная каковая нація; от сего произошел малоросійскій, украинскій діалект, как удѣльный язык славенскаго племени. Владѣющій род пространное дает вліяніе в образ жизни преобладаемых народов, образование цѣлой нації. Форма домоводства, перемѣна мысли и рѣчи и полный характер (или состав отличительных в народѣ нравов) из его источника вытекают... В такихъ превратныхъ обстоятельствахъ необходимо надобно было древнѣйшему и коренному жильцу російскому перепестрить прародительскій свой язык, переодѣться в иностранное одѣяніе, и всем житейскимъ възпріять подражательный вид, а при сохраненіи остатковъ и родоначальныхъ собственности воспослѣдовало рожденіе разнообразной смѣси, какова и донинѣ в жителяхъ Южныя Россіи видится⁴³.

Як зазначає Переверзев, південні росіяни, попри відмінності державних юрисдикцій, релігії й деяких традицій, продовжували сприймати Київ як свій сакральний центр і дивились один на одного як на «одноземцев»:

Жители Южной Россіи, отлученные один от другихъ разстояніемъ мѣст, иноплеменнымъ владѣніемъ, различнымъ чиноправленіемъ, гражданскими обычаями, рѣчью, нѣкоторые и религією (унією), обращаютъ на себя взоръ зрителя, не безъ знанія примѣчающаго. Когда они собираются для поклоненія в Киевъ с востока, от Волги и Дона, с запада, из Галиции и Лодомиріи и ближе к Киеву лежащихъ мѣст, взираютъ один на другаго не такъ какъ на иноязычнаго, но будто однородца, однако много отчужденного в словахъ и поступкахъ, что для обѣихъ сторонъ показывается страннымъ явленіемъ: но вообще всѣ сіи разсѣянные одноземцы и донинѣ сохраняютъ сыновное почтеніе к матери древнихъ своихъ жилищъ, граду Киеву⁴⁴.

Дослідники вже зазначали, що, вписуючи Слобідську Україну до простору Південної Росії, Переверзев долучався до свіжих історіографічних тенденцій, які походили з Петербурга і Москви: про Південну Росію як про регіон Київської Русі писав у 1770-х роках Михайло Щербатов,

⁴³ *Описи Харківського намісництва*, с. 19.

⁴⁴ Там само, с. 18.

а у 1780-х роках – сама Катерина II⁴⁵. Втім, наразі не було наголошено на значенні цього сюжету для конструювання історії регіону. Фактично це була перша праця, що вписувала регіон у наратив «довгої історії», якщо використовувати термін Олексія Толочка⁴⁶. До 80-х років XVIII ст. історична свідомість та історіографія Слобідської України залишались у рамках так званої «короткої історії», яка не йшла далі Речі Посполитої і починалась фактично з повстанням Хмельницького і масовим заселенням Слобідських полків. Доброю ілюстрацією тут може бути проект реформ Слобідських полків з історичною передмовою, підготовлений старшиною Острогоського полку у 1763 р., а також накази від Слобідсько-Української губернії до Уложеної комісії 1767 р.⁴⁷ Вони наголошували на іноземному походженні слобідських колоністів, а власну історію розпочинали від «Польщі». Київській Русі не було місця у цих історіях передусім тому, що це підкреслювало б культурну спільність з великоросіянами, а цього слобідська еліта, яка хотіла відстояти і обґрунтувати свої права, привілеї і вольності, у XVIII ст. прагнула уникати⁴⁸.

Переверзев першим зламав цю традицію і, використовуючи концепцію «Южної Росії», запропонував модель «довгої історії» регіону, що розпочиналась уже не з Речі Посполитої, а з Київської Русі, але водночас зберігала культурну окремішність слобідських українців від великоросіян⁴⁹.

Переверзеву належить ще одна важлива новація, на яку фактично не звертали увагу попередні коментатори. Цілком у дусі панівного тоді дискурсу поміркованого Просвітництва, він першим експліцитно вписує регіон до європейського простору, який асоціює з цивілізацією і який відкрито протиставляє «азійській дикості»⁵⁰. Цей важливий сюжет у його

⁴⁵ В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 75.

⁴⁶ Див. про це детальніше: Алексей Толочко. «Длинная» история Украины // його ж. *Киевская Русь и Малороссия в XIX веке*. Киев 2012, с. 9–46; А. Толочко. Киево-русское наследие в украинской историографии XVIII века // там само, с. 135–150.

⁴⁷ РДАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 938, арк. 180–213; Сборник Русского исторического общества, т. 68. СПб 1889, с. 251–326.

⁴⁸ Детальніше див.: В. Кравченко. *Харьков/Харків*, с. 44–45.

⁴⁹ Інноваційність Переверзева можна пояснити тим, що він був водночас аутсайдером та інсайдером. Як вихідець із внутрішніх російських губерній, що більшу частину дорослого життя прожив у Харкові і значною мірою акультурувався до місцевої української спільноти, у своєму «Топографічному описі» він зумів поєднати добре знання місцевого суспільства і традиції з поглядом зовнішнього і радше нейтрального спостерігача. Не пов'язаний зі становими вольностями і привілеями колишньої старшини і козацтва, він зміг включити наратив регіональної історії до моделі «довгої історії», а також запропонував оригінальне бачення слобідського суспільства, що виходило поза межі традиційних станових поділів.

⁵⁰ Одночасно з Переверзевим, у середині 1780-х років, просвітницькі категорії стадіального розвитку і рівня цивілізованості впроваджує й інший вихідець зі Слобідської

праці з'являється в контексті полеміки з орієнталістським образом слобідських українців, представленим у згаданих вище відповідях на анкету Вільного економічного товариства. Зокрема, Переверзев спростовував твердження «посторонніх людей, охотников много говорит и скорое дѣлать заключение», про схильність слобожан до пияцтва, ледачості, «невѣжества», про те, що вони занедбують землеробство і вирубують ліс. Він запропонував більш знюансований та, ймовірно, дещо ідеалізований образ, наголошуючи на тому, що цьому регіону притаманна внутрішня гармонія – як економічна, так і суспільна, – а місцевих українців зобразив спокійними, розсудливими, працелюбними та схильними до індивідуалізму, свободи і незалежності:

Дух европейской людскости⁵¹, отчужденный азиатской дикости, питает внутрення чувства каким-то услаждением; дух любочестія, превратясь в наслѣдное качество жителей, предупреждает рабскія низриновенія и посползновенія; послушен гласу властей самопреклонно без рабства. Дух общаго соревнованія препинает стези деспотизма и монополій. Третій, или нижній род жителей, возникает подражательными умоначертаніями к второму, или среднему роду, а сей к первому, или вышшему. Сіе статистическое равновѣсіе воздвигает низлагаемья чиновостоянія к средним, а средняя совокупляет с первыми. Государственный поселянин уподобляется образом жизни, елико может, жителю городскому, не подл, не презрѣн и в скудости; городской житель, священник приходской, приказный служитель и мѣщанин, не устраниаясь от поселянина, прикосновенны другою рукою дворянину; уподобляются ему образованием мыслей, воспитаніем, обхожденіем, пищею, одѣяніем, жилыми покоями и пр. Всѣ три степени один другому уподобляются, а не равняются. В существѣ равновѣсія существует необуреваемая тишина в разнообразіи и степенях раждается житейская пріятность⁵².

Варто зазначити, що, зараховуючи Слобідську Україну до культурного простору Європи і протиставляючи її Азії, Переверзев, ймовірно, слідував поділу Російської імперії на європейську й азійську частини, кордон між якими – по Уральських горах – усталили вже від 30-х років XVIII ст. Василь

України – вже згаданий вище Роман Цебриков. Втім, увага останнього тоді зосереджувалась не так на Слобідській Україні, як на Російській імперії в цілому: *От Лейпцига до Очакова: Дневниковые записки Р. М. Цебрикова*, с. 64, 67–68, 75.

⁵¹ У російській літературній мові XVIII ст. слово «людскость» виступало головним еквівалентом пізнішого слова «цивілізованість»: Рикарда Вульпиус. Вестернизация России и формирование российской цивилизаторской миссии в XVIII веке // *Imperium inter pares: роль трансферов в истории Российской империи (1700–1917)* / ред. Мартин Ауст, Рикарда Вульпиус, Алексей Миллер. Москва 2010, с. 29–30.

⁵² *Описи Харківського намісництва*, с. 36–37.

Татищев та інші російські вчені⁵³. Втім, наголос харківського історика на гармонійному характері слобідського суспільства і властивих йому індивідуалізмі й незалежності від влади дає підстави припустити, що у цьому протиставленні містився і прихований натяк на суспільство внутрішніх російських губерній, значно більш поляризоване в соціальному плані і просякнуте кріпацтвом, що було добре відоме авторові.

Таким чином, як доводить аналіз, запропонований у цій статті, в останній третині XVIII ст. панівним був погляд на Слобідську Україну як на складову європейської, тобто цивілізованої, частини Російської імперії. Водночас Слобідську Україну уявляли як частину ширшого простору – Малоросії, або України, асоціювали з прикордонням і вольністю, але також з плодючим чорноземом та винокурінням, а столичне місто регіону – Харків вважали важливим освітнім центром. У 80–90-х роках XVIII ст., коли імперія успішно підкорює причорноморські степи і Крим, робляться перші кроки у напрямку вписування Слобідської України до простору Південної Росії, який починає у цей час наповнюватись новим історичним та культурним змістом.

⁵³ W. Sunderland. *Imperial Space*, с. 43; Mark Bassin. *Geographies of Imperial Identity // The Cambridge History of Russia*, т. 2 / ред. Dominic Lieven. Cambridge 2006, с. 47–48. Водночас варто підкреслити, що погляд зовнішнього спостерігача з-поза Російської імперії міг пропонувати протилежну перспективу. Напр., для німця Віганда, який у 1767 р. приїхав до Слобідської України працювати гувернером у маєтку Петра Щербініна, цей регіон, який він називав «Україною», був місцевістю, «населенной дикими казаками, которую императрица, всего три года тому назад, начала цивилизовать и преобразовывать»: В. В. Тимошук. Пастор Виганд. Его жизнь и деятельность в России 1764–1808 гг. // *Русская старина*, т. 74 (июнь 1892), с. 550.

Volodymyr Sklokin

**SLOBODA UKRAINE IN THE SYMBOLIC GEOGRAPHY
OF THE RUSSIAN EMPIRE DURING THE LATE EIGHTEENTH CENTURY**

This article focuses on the transformation of the image of Sloboda Ukraine in the symbolic geography of the Russian Empire during the last decades of the eighteenth century. It demonstrates that in this period it was perceived as part of European civilization and part of the empire. At the same time it was considered to be a part of a broader space of the Little Russia or “the” Ukraine, and it was associated with borderland, liberty, fertile black earth, alcoholic production; while the capital of the region, Kharkiv, was treated as an important educational center. Looking at the period when the Russian Empire annexed Crimea and the Black Sea steppes, during the 1780s and 1790s, one can detect first attempts to include Sloboda Ukraine into the new symbolic space of the Southern Russia.

Key words: Sloboda Ukraine, Russian Empire, Southern Russia, symbolic geography.